

уровне «внешних» проявлений, не раскрывая их внутренние, сущностные связи. С 30-х годов XX в. начинается период социоархеологии в советской науке, когда для построения концепций развития древних народов использовались марксистские идеи материалистического понимания истории и учения об общественных формациях. Однако сохраняется и много описательных работ, выполненных в духе культурархеологии. Некоторые археологи считают, что главной задачей археологии является исследование процесса культурогенеза.

Согласно марксистской философии закономерности исторического процесса могут быть познаны лишь при анализе социальных институтов каждого конкретного общества и, прежде всего, его производства как системообразующего фактора. Археология как историческая наука об отдельных обществах прошлого также должна строить свою концепцию, исходя из этих идей. В современной философии категория «культура» чаще берется во взаимосвязи с деятельностью, как особая социальная сфера, раскрываемая при рассмотрении ее в качестве предмета, средства и результата человеческой деятельности, которая интегрирует и обобщает социальный опыт каждого общества.

Gening V. P.

CONCEPT «CULTURE» IN ARCHAEOLOGICAL KNOWLEDGE (From the History of Problems)

A term «culture» is widely used in archaeology but there are no substantial studies of the content and methodological function of this notion. Social sciences also give many contradictory interpretations of this notion.

The term «culture» appeared in science in the end of the 18th as an opposition «nature-culture», then as opposition «culture-society» where the former was to describe an individual life of each people, the latter — social structure of the society. Supporters of the idealistic concepts of the history understood culture as a spiritual sphere of the society life. Evolutionists of the 19th century included here the material culture, i. e. everything created by man's hands. In the last quarter of the 19th century the notion «culture» is widely used in archaeology marking the beginning of the new period of the science development — cultural archaeology. The concept of the culture served as a bases for systematization of the archaeological sources (including the category «archaeological culture») and development of certain concepts — cultural evolution, diffusionism, migrationism etc. These ideas explains the notion at the level of «external» manifestations without disclosing their inner substantial links. Since the 30s a period of social archaeology in the Soviet science began when for construction of concepts of the development of ancient people one used Marx's ideas of the materialistic understanding of the history and the materialistic understanding of the history and the science on the social formations. However descriptive works in the spirit of cultural archaeology are still present. Some archaeologists consider that the main problem of archaeology is the study of the process of cultural genesis.

According to Marx's philosophy the regularities of the historical process may be investigated only when analyzing social institutions of each particular society, and first of all its production as system-forming factor. Archaeology as a historical science on particular societies of the past must construct its concept proceeding from these ideas. In the modern philosophy the category «culture» is usually taken in connection with the activity as a special social sphere disclosed when considering it as a subject, means and the result of the human activity which integrates and generalizes the social experience of each society.

Одержано 14.02.91

ГОСПОДАРСЬКІ СИСТЕМИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

В. О. Шнірельман

У статті, на підставі аналізу продуктивності виробництва ранніх землеробів та «вищих» мисливців і рибалок, обґрунтовується думка про те, що обидві лінії господарчого розвитку здатні забезпечити приблизно один рівень соціальної організації суспільства. Ця тема доводиться на широкому тлі етнографічних та археологічних джерел.

Де витoki первинної соціальної диференціації? Якими були її матеріальні передумови й стимули? Які саме господарські системи найбільше сприяли її зародженню і становленню? Від відповіді на ці запитання залежать уявлення

© В. О. ШНІРЕЛЬМАН, 1992

про початок і локальні варіанти процесу класоутворення, співвідношення загального і особливого в його еволюції, оцінка рівня розвитку багатьох первісних суспільств та їх місце в історичному процесі. Це важливо і для розробки періодизації історії первісного суспільства.

Свого часу, виступаючи проти вузькотехнологічного формального підходу до визначення терміну «неоліт», англійський археолог В. Дж. Чайлд висунув концепцію, за якою під неолітичними розумілися суспільства з ранніми формами відтворюючого господарства, а сам перехід до неоліту ставився в пряму залежність від виникнення землеробства і скотарства¹. Позитивним моментом такого підходу, що знайшов підтримку у деяких радянських археологів та етнографів, американських та англійських неоеволюціоністів та ін., є намагання пов'язати неоліт не з окремими технічними досягненнями, наявність чи відсутність яких у кожній конкретній ситуації могла мати випадковий характер, а з еволюцією форм господарства загалом.

Деякі етнографи-марксисти² вбачали у переході до відтворюючого господарства такий ривок уперед, що дозволив раннім землеробам і скотарям залишити далеко позаду решту мешканців планети, котрі, мовляв, безнадійно відстали у своєму соціальному розвитку і опинилися начебто поза магістральною лінією людської історії.

В. М. Бахта називає шість факторів, які відрізняли землеробів і скотарів від мисливців, рибалок і збирачів³. Це — ослість, наявність запасів продукції (перш за все, їжі), інтервал між моментом докладання праці і одержанням її реальних результатів, цикличність у розподілі праці на різних етапах виробництва, зростання продуктивності і, нарешті, значне розширення спектра діяльності. В цілому подібної точки зору дотримуються і деякі західні марксисти, правда, із застереженнями, що наведені показники («запаси», «інтервали» та ін.) у кожній конкретній ситуації могли бути різними і по-різному трактуватись⁴. Як би то не було, але всі ці дослідники підкреслюють, що з переходом до відтворюючого господарства всюди відбулися зміни в майнових відносинах, характері соціальних зв'язків, родоплемінній організації, організації влади, системі цінностей та ін⁵. Тож і вважають форми господарства одним із найважливіших критеріїв «для виділення стадій еволюції первісного суспільства»⁶.

Зрозуміло, типологічні схеми можна будувати по-різному, залежно від добору критеріїв. І тут як критерій теоретично можна використати й форми господарства. Однак згадаймо, ще Е. Гроссе, який розробив одну з перших детальних класифікацій форм господарства, застерігав від прямолінійного використання цієї класифікації для побудови еволюційної шкали⁷. Не вдалася йому і спроба виявити жорстку залежність між формами господарства й деякими особливостями соціальної структури (формами сім'ї).

Свого часу, критикуючи деяких західних антропологів, Ю. П. Аверкієва справедливо дорікала, що «вони беруть напрямок господарства, ігноруючи рівень його розвитку»⁸. Саме це й становить вразливе місце концепції В. Дж. Чайлда, яка невиправдано жорстко намагається пов'язати форми господарства з особливостями соціальної структури та іншими елементами суспільного життя й культури. На ділі ж цей зв'язок, хоча й реальний, є опосередкованим і діє через соціальні механізми, нейтральні щодо окремих форм господарства. Адже для суспільної еволюції важлива не стільки сама форма господарства, скільки його ефективність, здатність стимулювати й підтримувати розвиток складної суспільної структури⁹. А при оцінці ефективності господарської системи важливий не сам факт наявності чи відсутності землеробства, а організація господарської діяльності, використовувані засоби праці тощо.

З цієї точки зору мисливців, рибалок та збирачів зовсім не можна розглядати як певну однорідну масу. Це стало зрозумілим ще в кінці XIX ст., коли Е. Гроссе почав розділяти мисливців та рибалок на «нижчих» і «вищих». Маючи на увазі незвичайно високий для первісності рівень соціального розвитку останніх, багато радянських етнографів-теоретиків давно розглядає їх як своєрідний еквівалент суспільств з ранніми формами відтворюючого господарства і підкреслює, що в ряді випадків у них також спостерігався розклад общинно-родового ладу і відбувалося становлення класового суспільства¹⁰. В останні роки ця тенденція з'явилась і в працях радянських археологів¹¹.

Зацікавлення таким підходом почали виявляти і деякі західні автори, зокрема Л. Р. Бінфорд, який розділив неземлеробські суспільства на «бродячих» і «накопичувачів»¹², та Дж. Вудберн¹³ і А. Тестар¹⁴, на думку яких слід розрізняти ті суспільства, де їжу споживали зразу ж, здобувши її, і ті, де між моментом докладання праці і споживанням спостерігався достатньо тривалий проміжок часу, а також регулярно створювалися великі запаси їжі (згадаймо, що обидві ці ознаки В. М. Бахта виділяв як специфічно землеробські!).

Не заглиблюючись у деталі запропонованих типологій, які, безумовно, потребують деякої доробки¹⁵, важливо відзначити, що серед суспільств другої групи, виділених Бінфордом, Вудберном і Тестаром, фігурують і такі, де вже склалися виробничі відносини, які зумовлювали нерівномірний розподіл і перерозподіл суспільного продукту й достатньо виразну соціальну диференціацію. Істотно, що такі відносини простежувалися саме в тих групах мисливців, рибалок і збирачів, які жили осіло чи напівосіло в умовах відносно високої щільності населення; для них характерні великі общини з відносно стабільним складом і, що особливо важливо, вони були забезпечені достатньо надійними і багатими джерелами харчування та володіли розвинутою технологією для добування і збереження харчових ресурсів: господарськими спорудами (дамби, ловчі ями, загони, ями-сховища, засіки і т. д.), транспортом (човни, волокуші, сани), складним інвентарем (сіті, верші, риболовні гачки і блешні, гарпуни, різноманітні пастки та ін.), особливими навичками обробки їжі (видалення токсичних речовин і т. д.).

Тривалий час, слідом за Е. Гроссе, багато дослідників пов'язували існування таких суспільств з винятково сприятливими природними умовами і вважали їх нетиповими для неземлеробського населення загалом. Але, виходячи з останніх даних, високий рівень соціального розвитку навіть на Північно-Західному узбережжі Північної Америки, відомому в етнографічній літературі своїми природними багатствами, був викликаний не стільки багатством природних ресурсів (насправді їх обсяг коливався з року в рік), скільки вмінням їх добуванням і особливими соціальними механізмами розподілу й перерозподілу¹⁶. Інакше кажучи, передумови для виникнення суспільств такого типу треба шукати насамперед у соціально-культурному, а не в природному середовищі. А коли це так, то можна думати, що з досягненням певного рівня соціально-економічного розвитку не поодинокі, а багато землеробських суспільств стали на шлях класоутворення.

Справді, нині, завдяки широкому археологічному дослідженню, з'ясовано, що суспільства такого типу в далекому минулому були досить розповсюдженим явищем, і їх становлення, як правило, проходило спонтанно, без будь-якого впливу з боку високих цивілізацій. Ось лише кілька подібних прикладів. У ряді озерно-річкових долин Великого Басейну (США), починаючи з середнього голоцену, відомі відносно великі постійні поселення, і припускається, що там уже існувала соціально-диференційована суспільна організація¹⁷. У Каліфорнії великі могильники з яскраво вираженими рисами соціальної диференціації зустрічались не пізніше початку н. е.¹⁸ Суттєво, що на основі високоефективного привласнюючого господарства там ще у II—I тис. до н. е. виникли значно більші поселення, ніж відомі на сусідньому південному заході в більш пізній період в умовах раннього землеробства¹⁹. На північному заході Північної Америки формування соціально-диференційованих суспільств фіксується за могильниками, починаючи з другої половини I тис. до н. е.²⁰ У Південній Флориді типовий інститут влади вождя, з усіма належними атрибутами, існував у спеціалізованих рибалок, мисливців та збирачів на початок XVI ст.²¹ На узбережжі Перу в другій половині III тис. до н. е., головним чином, на основі рибальства і морського промислу виникли складні докласові структури²². В останні роки сліди стародавнього високоефективного неземлеробського господарства і пов'язаної з ним складної соціальної структури виявлено навіть в Австралії, в ряді її південно-східних районів²³. На території нашої країни великі постійні поселення рибалок відомі, починаючи з середнього голоцену, у Примор'ї і Приамур'ї²⁴. В лісовій смузі Європи високоефективне риболовецьке господарство почало формуватися, починаючи з епохи пізнього мезоліту, а у неоліті на цій основі виникли великі селища і з'явилися могильники з рисами, характер-

ними для соціально-диференційованих суспільств ²⁵. Виходячи з останніх даних, ці тенденції можна простежити, зокрема, на території України ²⁶.

Соціально-диференційовані суспільства, що базувалися на спеціалізованому збиральництві, добре вивчені, наприклад, у низинах Нової Гвінеї ²⁷.

У цілому суспільства такого типу найчастіше зустрічаються в помірному і бореальному природних поясах ²⁸. Їх господарська основа була достатньо варіативною: рибальство та полювання на морського звіра; рибальство, полювання і збиральництво рослинної їжі; інтенсивний збір урожаю дикоростучих рослин і т. д. На прикладі цих суспільств чітко видно, що характер соціального розвитку визначається не стільки тими чи іншими формами господарчої діяльності, скільки їх ефективністю.

Чи можна виміряти цю ефективність? Мабуть, найбільш чіткими, хоча і не прямими, показниками ефективності господарства можуть бути такі демографічні параметри, як щільність народонаселення та розміри окремих общин. Якщо у багатьох бродячих мисливців та збирачів щільність народонаселення була незвичайно низькою (від 20 до 200—500 км² на людину), то для осілих і напівосілих мисливців, рибалок та збирачів характерні зовсім інші показники (від 0,1 до 10 км² на людину), співставні з ранньоземлеробськими ²⁹. Ті ж співвідношення виявляються при порівнянні розмірів общин. Якщо у бродячих мисливців і збирачів ці показники коливались від 15 до 75 чоловік (у середньому 25—30 чоловік), то у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, як і у ранніх землеробів, в общинах мешкало по декілька сотень чоловік. При цьому в деяких групах рубщиків саго на Новій Гвінеї і у південних квакиутль у Британській Колумбії зустрічались общини по тисячі і більше чоловік. Все це відбивалося на розмірах стоянок та поселень, і для археолога, мабуть, важливий той факт, що стоянки бродячих мисливців та збирачів займали, як правило, від кількох десятків до кількох сотень м², а селища напівосілих і осілих мисливців, рибалок та збирачів, а також ранніх землеробів і скотарів звичайно мали розміри від декількох тисяч м² до 2—3 га і більше ³⁰.

Ці демографічні параметри цікаві не тільки самі по собі, але і як показники більш складних, ніж у бродячих мисливців та збирачів, форм організації і розподілу праці. Як тонко підмітив Л. Р. Бінфорд, для діяльності «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, на відміну від «нижчих», характерно переміщення їжі до людей, а не людей до джерел харчових ресурсів ³¹. У бродячих мисливців і збирачів обмін обмежувався якими-небудь виробами, а в осілих і напівосілих мисливців, рибалок і збирачів, як і у ранніх землеробів, першорядного значення набув обмін їжею ³². «Вищі» мисливці, рибалки та збирачі набагато вимогливіше підходили до відбору тих чи інших ресурсів з точки зору їх придатності для харчування. І не випадково їх господарство вирізнялося певною спеціалізацією. Але така спеціалізація вимагала глибоких знань про навколишнє середовище, тверезого планування з урахуванням фактора сезонності, чіткої організації і циклічності трудового процесу, а відповідно і більш складних форм поділу праці, ніж це зустрічалось у бродячих мисливців та збирачів. З цієї точки зору, великі розміри общин тут були не тільки результатом, а й передумовою ведення високопродуктивного привласнюючого господарства, оскільки більш складні форми поділу праці і пов'язані з ними соціальні механізми могли виникнути тільки в досить численних групах ³³.

Що ж нового у формах поділу праці з'явилося у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів порівняно з «нижчими»? Для відповіді на це питання звернемось до сучасного трактування проблеми еволюції суспільного поділу праці, свого часу поставленої Ф. Енгельсом ³⁴. Якщо в минулому багато авторів під «першим великим суспільним поділом праці» розуміли виділення скотарів-кочівників, то в останні роки велика кількість спеціалістів небезпідставно переносять цей рубіж у набагато більш ранню епоху, пов'язуючи його з появою відтворюючого господарства ³⁵. При цьому «другий великий суспільний поділ праці», під яким розуміють виділення ремесла і який, за логікою речей, має проходити за першим, судячи за цією схемою, і виникнути тільки в суспільствах з відтворюючим господарством. В. М. Массон, наприклад, так і пише про «період ремесел», рамки якого обмежуються суспільствами з розвинутим відтворюючим господарством ³⁶.

А як же тоді бути з тими суспільствами «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, де не тільки зафіксовано замкнуті групи ремісників та інших спеціалістів, права яких захищали особливі соціальні норми і таємні товариства, а й де ремесло досягло такого рівня розвитку, що майстри часом навіть звільнялися від участі у виробництві їжі? ³⁷ Але ж на думку деяких авторів ³⁸, в суспільствах такого ряду не могло бути і «першого великого суспільного поділу праці».

Зняття цього очевидного протиріччя вимагає відмови від господарського детермінізму. Інакше кажучи, суть «першого великого суспільного поділу праці» треба вбачати не стільки в появі власне відтворюючого господарства, скільки у формуванні високопродуктивних (більш чи менш спеціалізованих) господарських систем, які регулярно дають надлишки, а такі господарські системи, як ми вже бачили, могли з'явитись і в неземлеробському середовищі ³⁹. Цю роль надлишків у виникненні «першого великого суспільного поділу праці» нещодавно правильно підкреслили Г. Білліг і Р. Хоффман, хоча вони, як і раніше, пов'язують їх появу з розвитком відтворюючого господарства ⁴⁰. Більш близькою до істини, здається, є думка А. М. Хазанова, котрий пов'язав «перший великий суспільний поділ праці» з «появою регулярних надлишків» незалежно від того, в рамках якої господарської системи ці надлишки створюються ⁴¹.

Дійсно, з характеру організації господарської діяльності у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів видно, що параметри, виділені В. М. Бахтою, типові для них не менш, ніж для ранніх землеробів. Правда, у них вони могли бути доволі своєрідними: наприклад, осілість мала інший характер, аніж у ранніх землеробів, іншими способами підвищувалась продуктивність праці і т. д. Однак усі такі відмінності здаються другорядними, коли врахувати, що і в тому, і в другому випадку виникали більш строгі норми, пов'язані з правами власності на господарські угіддя. Цьому відповідали і поява особливих межових знаків на межах володінь окремих домогосподарств, і виникнення поняття «крадіжка», і навчання дітей дбайливого ставлення до чужої власності, яке стало одним із найважливіших моментів соціалізації. Якщо у ранньоземлеробських умовах передача в спадок оброблених ділянок землі зумовила появу більш жорстких корпоративних груп, що трималися на вертикальних родинних зв'язках, і це породило цілий переворот у соціальних взаємовідносинах ⁴², то не менше значення мала передача з покоління у покоління певних господарських угідь у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів. Адже і в них право використовувати ці угіддя узаконювалось трудовим внеском, зробленим далекими предками. Та і внесок цей міг бути цілком реальним і очевидним, особливо коли йшлося про влаштування гребель, дамб та інших споруд, про певний догляд за дикими рослинами тощо.

Все це пояснює, чому суспільні відносини і соціальна структура «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, з одного боку, і ранніх землеробів та скотарів з другого, мало чим відрізнялися одне від одного. І тут той факт, що відтворююче господарство потенційно мало набагато ширші можливості в нарощуванні суспільного виробництва, великого значення не має. Адже реальні виробничі відносини будувалися на цілком конкретній господарській основі незалежно від її потенцій.

Таким чином, оцінюючи роль відтворюючого господарства в суспільному розвитку, треба виходити з того, що його потенції були реалізовані далеко не відразу. Спочатку за своєю ефективністю воно не мало якихось переваг перед розвинутими формами привласнюючого господарства, які створювали не менш сприятливу основу для розвитку процесу класоутворення. А вже завершення останнього було можливе тільки в умовах відтворюючого господарства. Саме в цьому значенні, мабуть, і слід розуміти суть тієї революційної ролі, яку відіграв перехід до відтворюючого господарства в історії.

Примітки

¹ Childe V. G. Man makes himself.— London, 1941.

² Бахта В. М. Социальные последствия перехода от присваивающей экономики к производящей // Проблемы переходного периода и переходных общественных отношений.— М., 1986.—

C. 113, 114; Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 241; Meillassoux C. On the Mode of Production in the Hunting Band // French Perspectives in African Studies.— L., 1973.— P. 198.

³ Бахта В. М. Указ. соч.

⁴ Ingold T. The Significance of Storage in Hunting Societies // Man.— L., 1983.— V. 18.— N3.

⁵ Meillassoux C. Op.cit.

⁶ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 232—233; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 179 и далее.

⁷ Гроссе Э. Формы семьи и формы хозяйства.— М., 1989.

⁸ Аверкиева Ю. П. Естественное и общественное разделение труда и проблема периодизации первобытного общества // От Аляски до Огненной земли.— М., 1967.— С. 74.

⁹ Шнирельман В. А. «Неолитическая революция» и неравномерность исторического развития // Проблемы переходного периода и переходных общественных отношений.— М., 1986.— С. 119; Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.— С. 400.

¹⁰ Толстов С. П. К вопросу о периодизации истории первобытного общества // СЭ.— 1946.— N 1; Косаев М. О. О периодизации первобытной истории // СЭ.— 1946.— N5; Вутинов Н. А. Первобытнообщинный строй // Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1968.— С. 113—134, 137; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества.— М., 1982.— С. 137—140; Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества; Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 334—336; Шнирельман В. А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества: Эпоха классовообразования.— М., 1988.— С. 50—56.

¹¹ Башилов В. А. Общие закономерности и специфика «неолитической революции» в Перу // Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна.— Новосибирск, 1979.— С. 108—109; Кольцов Л. В. О специфике «неолитической революции» в лесной зоне // КСИА.— 1984.— Вып. 180.— С. 101—102; Косарев М. Ф. Западная Сибирь в древности.— М. 1984.— С. 92 и сл., 143 и сл.; Бадер Н. О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии.— М., 1989.— С. 251.

¹² Binford L. R. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunter-gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity.— Washington, 1980.— V. 45, N 1.

¹³ Woodburn J. Hunters and Gatherers Today and Reconstruction of the Past // Soviet and Western Anthropology.— L., 1980; Woodburn J. Egalitarian societies // Man.— L. 1982.— V. 17, N3.

¹⁴ Testart A. The Significance of Food Storage among Huntergatherers: Residence Patterns, Population Densities and social Inequalities // Current Anthropology.— Chicago, 1982.— V. 23, N15.

¹⁵ Ingold T. Op.cit.

¹⁶ Donald L., Mitchell D. H. Some correlates of local group rank among the Southern Kwakiutl // Ethnology.— Pittsburgh, 1975.— V. 14, N4.

¹⁷ Bettinger R. L. Alternative Adaptive Strategies in the Prehistoric great Basin // Journal of Anthropological Research.— 1978.— V. 34, N1.

¹⁸ King T. F. Don't that Beat the Band? Nonegalitarian Political Organization in Prehistoric Central California // Social Archaeology: Beyond subsistence and dating.— N.-Y., 1978.

¹⁹ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— С. 297.

²⁰ Ames K.M. The Evolution of Social Ranking on the Northwest Coast of North America // American Antiquity.— 1981.— V. 46, N4.

²¹ Marquardt W. H. The Calusa Social Formation in Protohistoric South Florida // Power Relations and State Formation.— Washington, 1987.

²² Башилов В. А. Указ. соч.

²³ Williams E. Complex Hunter Gatherers. A Late Holocene Example from Temperate Australia.— Oxford, 1988.

²⁴ Окладников А. П., Деревянко А. П. Далекое прошлое Приморья и Приамурья.— Владивосток, 1973; Бродянский Л. Д. Введение в дальневосточную археологию.— Владивосток, 1987.

²⁵ Кольцов Л. В. Некоторые аспекты мезолитической экономики лесной зоны Европы // КСИА.— 1984.— Вып. 180; Кольцов Л. В. О специфике «неоолитической революции» в лесной зоне // Там же; Zvelebie M. Postglacial Foraging in the Forests of Europe // Scientific American.— 1986.— V. 254, N5.

²⁶ Неприна В. І. Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія.— 1988.— Вип. 64.

²⁷ Шнирельман В. А. Собиратели саго // Вопр. истории.— 1983.— № 11.

²⁸ Binford L. R. Op.cit.— P. 15; Testart A. Op.cit.— P. 527—529.

²⁹ Шнирельман В. А. Собиратели саго.— С. 185; Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины.— С. 430, 446.

³⁰ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— С. 402.

³¹ Binford L. R. Op.cit.— P. 15.

³² Бутинов Н. А. Разделение труда в первобытном обществе // Проблемы истории первобытного общества.— М.— Л., 1960.

³³ Forge A. Normative Factors in the Settlement Size of Neolithic Cultivators (New Guinea) // Man, Settlement and Urbanism.— L., 1972.

³⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.— С. 160, 163.

³⁵ Про це дивіться: Шнирельман В. А. Позднепервобытная община... С. 340; Billig G. et al. Zum Stellung der ersten grossen gesellschaftlichen Arbeitsteilung im Entwicklungsprozess der Urgesellschaft. 4EAZ — Kolloquium, Berlin, 1986 // Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift.— Jahr.27, Hf.4.

³⁶ Массон В. М. Экономика и социальный строй...— С. 182.

³⁷ Bean L. J. Social Organization in Native California // Antap. California Indian Political and Economic Organization.— Ramona, 1974.— P. 28.

³⁸ Billig G. et al. Op.cit.— S. 676.

³⁹ Бутинов Н. А. Разделение труда в первобытном обществе.— С. 145. Аверкиева Ю. П. Указ. соч.— С. 78—79; Генинг В. Ф. Этнический процес в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 92; Вдовин И. С. Исторические особенности формирования общественного разделения труда у народов Северо-Восточной Сибири // Социальная история народов Азии.— Л., 1975.— С. 143—157; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество.— М., 1975.— С. 92. Шнирельман В. А. Позднепервобытная община... С. 340, 341; Косарев М. Ф. Предпосылки сложения и специфика раннеклассовых обществ в таежном Обь-Иртыше // От классовых обществ к раннеклассовым.— М., 1987.— С. 133—134.

⁴⁰ Billig G. et al. Op.cit.— S. 665—670.

⁴¹ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 92.

⁴² Meillassoux C. Op.cit.

В. А. Шнирельман

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СИСТЕМЫ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

В статье анализируются современные представления о связи социально-экономических и демографических сдвигов в первобытности с хозяйственными изменениями. Автор показывает, что такие сдвиги вызывались не столько самим по себе изменением вида хозяйства, сколько ростом хозяйственной эффективности. И в этом плане потенциал развитого присваивающего хозяйства в ряде случаев был ничуть не меньше, чем у ранних производящего хозяйства. Следовательно, высокоэффективное присваивающее хозяйство могло в той же мере стимулировать развитие социальной дифференциации, что и ранние формы земледелия и скотоводства. Это хорошо прослеживается по имеющимся археологическим данным из многих регионов мира.

V. A. Shnirelman

ECONOMICAL SYSTEMS AS A FACTOR OF SOCIAL DIFFERENTIATION

Modern notions on a connection of the social-economical and demographic shifts in the primitiveness with economical changes are analyzed. The author has shown that such shifts were caused not so much by a change of the economical type as by the growth of economical efficiency. In this plane a potential of the developed appropriating economy in a number of cases is not at all less than that of the early forms of the production economy. Therefore high-effective appropriating economy may in the same way stimulate the development of social differentiation as the early forms of agriculture and cattle breeding. It is well traced by the available archaeological data from many regions of the world.

Одержано 25.05.90